

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 10. *Специфіка пізнавальної активності та структура пізнавальної
сфери людини*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності
Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с.
Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат
психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Специфіка пізнавальної активності людини.
2. Основні функції пізнавальної сфери.
3. Структура пізнавальної сфери людини.
4. Основні властивості пізнавальних процесів.

Рекомендована література

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
2. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
3. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
11. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.:Слово, 2012. 584 с.
12. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К. Центр учбової літератури, 2012. 296 с.

Текст лекції

1. Специфіка пізнавальної активності людини.

Пізнання як вища форма відображення. Активність пізнавальної діяльності.

Філософський аналіз пізнавальної діяльності, яка спрямована на побудову адекватного образу реальності, найближче примикає до проблеми активності відображення в її психологічному аспекті. Висновки цього аналізу є філософсько-методологічним орієнтиром для роботи по вичленовуванню активних складових психічного відображення. Саме виникнення пізнавального образу в індивідуальній пізнавальній діяльності розглядається як результат функціонування психічних процесів- відчуття, сприйняття, уяви, мислення, тому при аналізі закономірностей побудови пізнавального образу філософи широко спираються на дані експериментальної психології. Зрозуміло, не можна змішувати плани філософського і психологічного аналізів пізнавальних образів, хоча вони тісно взаємопов'язані. У філософських роботах нерідко можна зустріти висловлювання типу того, що «пізнавальний образ, як і будь-яке психічне відображення, має активний характер».

Марксистсько-ленінська філософія розглядає пізнання як особливу діяльність відображення, яка є вищою формою відображення в тій же мірі, як сама діяльність виступає в якості вищої форми активності. «Марксизм затвердив принцип активності суб'єкта, що пізнає», - зазначає Б. Ф. Ломов. Які ж аспекти активності або її форми виділяються філософами в ході аналізу пізнавальної діяльності та її продукту-пізнавального образу? Цим питанням безпосередньо присвячений цілий ряд робіт.

Практично всі автори справедливо вказують, що активний характер пізнавальної діяльності пов'язаний насамперед з тим, що вона є похідним діяльності матеріальної, чуттєво-практичної. «Виробництво ідей ... спочатку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальне спілкування людей, в мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовне спілкування людей є тут ще безпосереднім породженням матеріального відносини людей ». Очевидний активний характер практичної діяльності зі зміни природи людиною і виступає «найсуттєвішою і найближчою основою людського мислення».

Послідовно матеріалістичний розуміння пізнавальної (відбивної) діяльності можливо лише на основі визнання в якості первинного пізнавальна ставлення людини до світу, а практичної перетворювальної діяльності. «Люди аж ніяк не починають з того, що» стоять в цьому теоретичному відношенні до предметів зовнішнього світу ». Як і всяка тварина, вони починають з того, щоб їсти, пити і т. д., Не "стояти" в якому-небудь відношенні, а активно діяти, опановувати за допомогою дії відомими предметами зовнішнього світу і таким чином задовольняти свої потреби ». Зазначена природа пізнання дозволяє виділити в ньому наступні аспекти активності.

1) Процес пізнання навіть самого абстрактного, ніколи не відривається повністю від практичного впливу на предмети зовнішнього світу і їх реальної зміни в ході пізнання. «Вся людська практика повинна увійти в повне» визначення »предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібно людині». Таким чином, активність пізнання передбачає насамперед момент зміни самого пізнаваного об'єкта в ході реальної взаємодії з ним.

2) Продукти пізнання (знання) направляють і регулюють практичну діяльність суб'єкта, забезпечуючи їй цілеспрямований свідомий характер, зокрема за рахунок передбачення її результатів і відбору серед них тих, які потрібні суб'єкту.

3) Саме пізнання набуває характеру діяльності з усіма її специфічними рисами.

4) Пізнавальна діяльність може виступати і реально виступає в якості «заступника» практичної діяльності не окремого індивіда, а суспільства в цілому. Це питання, рідко обговорюються в літературі, добре сформульований в роботі Л. К. Науменко: «Чуттєво-практична діяльність окремого індивіда не може служити реальним втіленням універсальної діяльності суспільства. Разом з тим таке втілення необхідно диктується законами самої цієї громадської діяльності. Те, що індивід не може здійснити реально, він здійснює ідеально. Мислення і є діяльністю, яка дозволяє це протиріччя »...« Подібно до того, як в ході чуттєво-практичної діяльності людина повинна заздалегідь ідеально побудувати річ у своїй голові, так і здатність до виробництва будь-якої речі полягає в тому, що «мірки всіх речей »він вже має в своїй голові. Цими «мірками всіх речей»,

знятими з буття практичною діяльністю товариства, є категорії мислення, складові його логічний лад. Подібно до того, як реальна мірка дана людській руці в її знаряддя, так і ідеальні мірки всіх речей дані голові людини в її громадському знарядді - в мові ... Діяльність в плані мови, мислення служить для самого суб'єкта символічним заміщенням універсальної чуттєво-практичної діяльності суспільства в плані природи, її ідеальним здійсненням .... Активне сприйняття світу складається в розшифровці словесного «коду» відповідно до тієї суспільно розробленою формою чуттєво-практичної діяльності, ідеальним образом якої є категорії мислення ».

Активність пізнання в цьому четвертому її аспекті виражається в здатності людини спиратися при регулюванні діяльності на великий соціальний досвід, загальнолюдську практику, і долати вузькість свого власного практичної взаємодії зі світом, обмеженість свого досвіду. Саме через пізнання, через засвоєння суспільно вироблених засобів діяльності практика входить в індивідуальну діяльність. У психології, як зазначає Б. Ф. Ломов, досі поширене спрощене і тому неправильне тлумачення практики як сукупності індивідуальних практичних дій, в ході яких виявляється адекватність або неадекватність наших уявлень. Активність пізнання, що спирається на засвоєння результатів суспільної практики, здатна подолати неадекватність результатів індивідуальних практичних або пізнавальних дій, поправити їх відповідно до принципу правдоподібності.

5) Оскільки активний характер пізнання в тому плані, що викладений в попередньому пункті, пов'язаний з використанням засобів пізнавальної діяльності, то створення таких засобів в рамках соціальної або індивідуальної діяльності конституює особливу лінію активності пізнання. «Де дійсно існує творення, конструювання предметів в процесі пізнання, так це в діяльності з предметами-посередниками ... За допомогою штучно створених предметів-посередників суб'єкт пізнавально відтворює інші об'єкти». Так як норми і засоби пізнавальної діяльності мають соціальну природу і засвоюються суб'єктом як щось дане і об'єктивно існуюче і сама потреба їх засвоєння має соціальну природу, то деякі автори вважають, що вищим вираженням активності пізнавального відображення є його соціальна детермінація в протилежність обумовленості зовнішніми впливами і станами організму у тварин.

Інші автори пов'язують активний характер пізнавального відображення з такими його особливостями, як вибірковість, спрямованість в майбутнє (випереджаюче відображення), присутність моторних компонентів (на цей факт вказують практично всі автори); наявність у пізнає системи власних ресурсів енергії та інформації; підпорядкованість самої пізнавальної діяльності деякого попереднім планом; розбіжність пізнавального образу з його джерелом, або навпаки адекватність образу.

Можна не сумніватися, що активність пізнання виражається в ідеальному перетворенні об'єкту, що відбивається, в присутності елементів пошуку і творчості в процесі побудови образу, в суб'єктивності і

упередженості пізнавальних утворень. Але всі ці поряд з багатьма іншими характеристиками пізнання як активного процесу є наслідком його розуміння як діяльності. Активність же самій діяльності виражається, як уже зазначалося, в тих моментах її руху, які обумовлені суб'єктом. Тому і при визначенні активності пізнавальної діяльності більшість авторів підкреслює наявність руху від суб'єкта до об'єкта, впливів, що йдуть від суб'єкта на об'єкт пізнання і сам процес пізнання.

Але що привноситься суб'єктом в процес відображення, який її зміст «зустрічного процесу від суб'єкта на об'єкт»? Тут постає дуже важливий теоретичний питання, від відповіді на яке неможливо ухилитися. Якщо пізнання є діяльність, а в цьому одностайні всі філософи-марксисты, то як будь-яка діяльність вона повинна носити цілеспрямований характер. Мета як закон визначає спосіб і характер дій людини в напрямку досягнення деякого результату. Таким чином виявляється, що майбутній результат пізнавальної діяльності повинен бути представлений суб'єкту в якійсь формі ще до його реального отримання. Тут ще немає особливого протиріччя, так як цей результат в формі деякого предзнання може бути дан суб'єкту як неповне, розподіл усіх і схематичне знання, яка отримує свою верифікацію, уточнення або спростування в ході реалізації пізнавальної діяльності.

Але в тій же мірі, в якій пізнання є діяльністю, воно є і відображенням. Чи немає суперечності в словосполученні «діяльність відображення»? Адже первинність відбиваного стосовно образу, його незалежне існування не викликає сумніву. Виходячи з цього єдино прийнятного для матеріалістичної філософії положення багато сучасних філософи розуміють пізнавальну діяльність (і перш за все діяльність сприйняття) як починається з впливу стимулів на органи чуття людини. Але тоді діяльність перетворюється в чисто рефлекторний процес і фактично перестає бути людською діяльністю в тому сенсі як вона нами описана. Чи не отримує своєї реалізації і принцип активності, фактично поступаючись місцем принципу реактивності.

Причиною цього є неповне подолання натуралістичного розуміння пізнання як взаємодії двох природних систем. При такому підході береться до уваги, що сліди впливів предметів на органи чуття людини, «хоча і є відображенням зовнішнього об'єкта, але зовсім не становлять знання, вони безпосередньо не включені в пізнавальне ставлення і, будучи лише його необхідною передумовою, не можуть бути охарактеризовані як пізнавальні образи». Цьому висловом В. А. Лекторського співзвучно твердження Е. В. Ільєнкова про те, що неправильно вважати, ніби «світ пізнається в наших відчуттях. У відчуттях зовнішній світ нам лише даний, точно так же, як він даний і собаці. Пізнається він не у відчуттях, а в діяльності мислення». А. М. Коршунов також зазначає, що «якщо мати на увазі нерозвинені форми чуттєвого відображення, то їх краще назвати передзнання», або, додамо, передумовою знання в термінології В. А. Лекторського. У роботах цих авторів і деяких інших філософів зроблений крок вперед на шляху

розв'язання суперечності між розумінням пізнання як діяльності і як відображення.

Головне полягає в тому, що саме відображення на рівні людини повинно розглядатися як продуктивний, творчий процес. Тільки тоді воно може претендувати на статус справжньої діяльності. «Пізнавальний відображення, його певні види активні і в силу своєї активності відносяться до сфери творчої діяльності». «Обробка безпосередніх чуттєвих вражень (отримання нового знання) в сприйнятті може бути охарактеризована ... як процес своєрідної постановки проблеми, висунення гіпотез, їх перевірки та перетворення на справжнє знання. Це означає, що вже чуттєве сприйняття носить творчий, пошуковий характер ». Аспект відображення як діяльності на рівні побудови чуттєвого образу найбільш детально розглянуто В. А. лекторської. Він зазначає, що сприйняття не може бути зрозуміле на основі тільки сенсорної інформації, що воно спирається на процеси осмислення, розуміння, тлумачення. «Формування образу сприйняття передбачає безперервне присутність у свідомості як його елемента аномальної, об'єктивної схеми світу, яка може існувати в тканині будь-якої модальності або у вигляді деяких мнемічних схем. Сприймається світ - це форма існування схеми світу в тій чи іншій модальності ».

Нарешті, ключовим є положення про те, «що не тільки в практиці, але і в теорії людина» йде до об'єкта », від образу до його джерела, від внутрішнього до зовнішнього». Бо, тільки визнаючи в пізнанні рух від суб'єкта до об'єкта, можна зрозуміти його як діяльність-діяльність продуктивну і цілеспрямовану. Однак, чи не суперечить це положення сформульованому В. І. Леніним матеріалістичному вимогу йти в вивченні суб'єктивних явищ від світу до образу і взагалі матеріалістичного рішення основного питання філософії про первинність матеріального, буття і вторинність ідеального, свідомості? Перш ніж зняти це позірне суперечність, звернемо увагу на те, що і у В. І. Леніна є прямі вказівки на роль у пізнанні руху від суб'єкта до об'єкта. «Спочатку миготять враження, потім виділяється щось, - потім розвиваються поняття якості. ... І кількості. Потім вивчення і роздуми направляють думку до пізнання тотожності-відмінності-основи-суті *versus* явища, -причини *etc.* Всі ці моменти (кроки, шаблі, процеси) пізнання прямують від суб'єкта до об'єкта, перевіряючись практикою і приходячи через цю перевірку до істини ... ». «Першою сходинкою, моментом, початком, підходом пізнання є його кінцівку ... і суб'єктивність, заперечення світу-в-собі-мета пізнання спочатку суб'єктивна ...». Сюди ж можна віднести висловлювання В. І. Леніна про неабсолютності відмінності суб'єктивного і об'єктивного, про перетворення ідеального в реальне, про те, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його».

Причиною того, що в сучасній матеріалістичній філософії все ще домінує уявлення про пізнання як має реактивну, а не активну, діяльну природу, є, по-перше, змішання різних планів аналізу (гносеологічного і

онтологічного; функціонального і генетичного) і, по-друге, наявність рудиментарних уявлень про об'єкт як чистої об'єктивності, коли останній розглядається «не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно».

Коли ми говоримо про первинність матерії і вторинність свідомості-о производности суб'єктивного, про його залежності від об'єктивного, про визначаємості першого другим і т. п., то мова йде про гносеологічної і генетичної первинності або вторинності. Але коли мова йде про функціональному аналізі, про функціонування пізнавальних утворень в ініціації і регуляції будь-якої діяльності (як практичної, так і пізнавальної), то деяка суб'єктивна мета цієї діяльності необхідно повинна їй передувати. Адже ніхто не вбачає поступок ідеалізму в твердженні про те, що мета, тобто деяке суб'єктивне освіту, передусе діяльність із здійснення практичних перетворень дійсності. Більш того, наявність цієї мети є головним конституують ознакою, який вирізняє людську діяльність як систему спрямованих впливів на природу від будь-яких взаємодій між природними об'єктами. Ідеалізм починається там, де в якості наступної посилки не обмовляється генетична залежність самих цілей людини від форм діяльності (раніше нагальною), які панують в даному суспільстві і засвоюваних людиною.

Безсумнівно, що в своїй генезі і розвитку, тобто історично, цілі і знання людини вторинні по відношенню до розвитку діяльності. Діалектика функції і генезису, розбіжність первинного та вторинного в генетичному і функціональному аналізах цілком освоєні марксистської філософією при розгляді практичної діяльності, але не до кінця поширені на розуміння діяльності пізнавальної. Необхідно визнати, що будь-який конкретний акт пізнання починається, відправляється від деякого вихідного уявлення про світ, від його способу, який потім уточнюється, доповнюється, виправляється або спростовується (замінюється принципово відмінним) в ході пізнавальної діяльності. Відносно раціонального і, зокрема, наукового пізнання розуміння ролі вихідного знання в якості відправної точки в функціонуванні всього пізнавального процесу також є загальноприйнятим. Найбільші теоретичні труднощі викликає визнання такою первинності і щодо чуттєвого пізнання.

Зрозуміло, визнання в якості первинного, вихідного моменту пізнавальної діяльності деякого суб'єктивного образу, навіть якщо мова йде про функціональному плані аналізу, правомірно лише при певному розумінні самої природи суб'єктивного і об'єктивного. Домарксовської матеріалізм розумів об'єкт як деяку чисту об'єктивність, яка протистоїть суб'єкту і відокремлену від суб'єктивності непрохідною кордоном. Насправді об'єкт і суб'єкт утворюють деяку систему, в якій вони визначаються один через одного і поза якою вони не можуть існувати як такі. З появою людини як суб'єкта діяльності іншим стає і весь інший світ. «Стоїть питання не тільки про людину у стосунках зі світом, а й про світ в співвідношенні з людиною як об'єктивне ставлення» ..., т. Е. «З появою людського буття докорінно перетворюється весь онтологічний план». З появою людини останній стає

об'єктивно існуючої відправною точкою всієї системи координат, і його перетворює дію на матеріальний світ стає головною силою самого світу. Саме тому об'єкту в формі діяльності людини повинен бути наданий «статус онтологічної і логічної фундаментальності, первинності». «Необхідно розширити поняття об'єктивності», - зазначають В. П. Зінченко і М. К. Мамардашвілі «Суб'єктивність сама входить в об'єктивну реальність, ... є елементом її визначення». Тільки на цьому шляху можна подолати споглядальний підхід в розумінні об'єкта.

Таким чином, коли ми говоримо про генетичну первинність об'єкта по відношенню до суб'єкта, його суб'єктивного образу, то мова йде знову-таки не про чистий об'єкт, а про об'єкт в формі діяльності як про один з полюсів діяльності. «Спочатку існують не об'єкти споглядання, пізнання, а об'єкти потреб і дій людини». У тій же мірі, в якій наявність об'єкта з певними характеристиками є умовою прояву внутрішніх якостей суб'єкта діяльності і пізнання, наявність певних властивостей суб'єкта є умовою прояву властивостей об'єкта, становлення його як об'єкта діяльності. Інакше кажучи, те, що може виступити в якості об'єкта діяльності, залежить від характеристик суб'єкта, його потреб, відбивних здібностей і т. П. Сказане означає, що не існує ні чистої об'єктивності, ні чистої суб'єктивності, суб'єкт і об'єкт постійно переходять один в одного, виступаючи в якості лише відносно самостійних моментів руху діяльності. Саме діяльність, втілена в матеріальних предметах або в сукцесивно розгортається реальності, є тією найближчій об'єктивністю, до якої людина змушена пристосовувати свою поведінку, і саме вона породжує суб'єктивність людини, включається в неї за допомогою спілкування з іншими людьми і спільного з ними діяння.

Формуючись і розвиваючись в ході діяльності, вбираючи в себе по її каналах все нові верстви об'єктивного, суб'єктивність людини починає надавати все більший вплив на хід самої діяльності, ініціює і направляє її. Але сама вона продовжує існувати, розвиватися і надавати зворотний вплив на розвиток діяльності лише за умови безперервного зв'язку з об'єктивним світом. Як тільки цей зв'язок порушується, суб'єктивне перестає існувати, т. Е. Воно не субстанціональне, а має функціональний характер. Суб'єктивний образ є явище об'єкта суб'єкту, особливий тип прояву сутності об'єкта і в той же час прояв зовні внутрішніх властивостей суб'єкта, без наявності яких він не міг би відобразити даний об'єкт.

Тут доречно згадати про визначення відображення як загального властивості матерії. Навіть на рівні неживої природи відображення виступає, з одного боку, як прояв зовні внутрішніх властивостей відображає і відбиваного об'єктів, так що сам продукт відображення виступає в формі встановлення системному зв'язку між цими об'єктами, що фіксує певну сторону їх спільності.

Таким чином, протиріччя між розумінням пізнання як діяльності і як відображення знімається твердженням, що будь-який акт пізнання в тій мірі, в якій воно перетворилося на самостійну пізнавальну діяльність,

функціонально починається з конструювання, передбачення очікуваного пізнавального результату цього акту з подальшою апробацією його в ході пізнавальної і практичної діяльності. Відображення здійснюється у формі активного руху від суб'єкта до об'єкта, де момент реактивності, пасивності (рух від об'єкта до суб'єкта) виступає як підлеглий. Суб'єкт конструює деякий пізнавальний напівфабрикат, який отримує статус образу реального об'єкта після апробації цього напівфабрикату даними органів почуттів.

Це твердження є дискусійним, і тому необхідно зробити ще кілька застережень. Може виникнути враження, що мова тут йде про те, що суб'єкт по своїй волі сам створює пізнавальні образи, а з реальності відбивається лише те, що їм відповідає, і ігнорується те, що не відповідає. Це не так по ряду наступних причин.

1) Відображення виступає в формі активної діяльності лише на рівні сприйняття і більш високих рівнях. Що стосується відчуттів, то вони носять рефлекторний характер і забезпечують пасивний (реактивний) компонент будь-якого пізнавального акта.

2) Суб'єктивне, що грає конструктивну роль в побудові деякого передзнання, пізнавальної гіпотези, саме є результатом переробки об'єктивного, засвоєння і суб'єктивації його в процесі попередніх діяльностей, через діяльність як канал, найбільш прямо зв'язує суб'єкта з світом. Тому суб'єктивне як внутрішнє завжди є не чим іншим, як іншою формою існування об'єктивного, зовнішнього.

3) Внутрішнє (суб'єктивне) є тривалий час закумуляоване зовнішнє, яке забезпечує набагато більш широкий контекст для побудови пізнавальної гіпотези, ніж це може бути забезпечено актуально впливає зовнішнім, часто випадковим, не "відфільтрованим" практикою. Взагалі, як зазначає Л. А. Петрушенко, «часом мовчазно мається на увазі, що будь-яке підкреслення активності, самодіяльності нібито може зміцнити позиції ідеалізму і релігії, тоді як, навпаки, підкреслення ролі середовища завжди нібито означає посилення матеріалістичних позицій». Проте швидше за заперечення ролі внутрішньої активності вимагає постулювання першопоштовха. «Підвищення ролі внутрішньої детермінації означає, як це не парадоксально, не ліквідацію (зменшення, послаблення, згортання і т. п.) Детермінованості системи навколишнім середовищем, а, навпаки, іншу, в цілому може бути навіть більш всеосяжну, стійку і глибоку форму детермінованості, ніж колишня, або ніж та, яка властива системам, чиї дії жорстко і цілком визначаються середовищем». У той же час все ширше починають поширюватися уявлення про те, що справжні причини, рушійні сили розвитку лежать всередині об'єкта.

4) Все сказане в попередньому пункті про співвідношення внутрішнього і зовнішнього ще більш чітко виступає в людській суб'єктивності. Попередньо гіпотеза, що конструюється, спирається не тільки на накопичений індивідуальний досвід (що вже забезпечує їй більшу адекватність порівняно з опорою на одномоментне зовнішнє), але і враховує

загальнолюдський досвід, який увійшов в суб'єкта з засвоєнням об'єктивувати систем знань, що виступають в ролі посередників будь-якого пізнавального відносини.

5) Сама можливість постійного пізнавального руху від суб'єкта на світ визначається тим, що суб'єктивний образ не є деяким субстанціональним утворенням, що належить тільки суб'єкту. Він являє собою форму зв'язку суб'єкта з об'єктом, єдність прояви зовнішніх властивостей суб'єкта та явища об'єкта суб'єкту (як один із проявів сутності об'єкта). Ця системна зв'язок фіксує деяку об'єктивно існуючу спільність суб'єкта і об'єкта, яка і задає напрямом для більш-менш адекватного передбачення результатів пізнавальної діяльності. Дана спільність проявляє себе не тільки в пізнавальному відношенні, але має онтологічний аспект.

У зв'язку з цим не є явним вимога абсолютизувати відмінність між відображенням як поняттям, що описує реальні явища (онтологічний план), і відображенням як формою пізнання (гносеологічний план). По-перше, ця вимога базується на положенні про жорсткого і послідовного розведенні онтології і гносеології, яке не прийнято в марксизмі. По-друге, відображення займає особливе місце в ряду явищ об'єктивної дійсності, так як виступає в якості матеріальної передумови пізнання, входить в саму плоть будь-якого пізнавального акта. Тому процес відображення з самого початку містить в собі два аспекти - онтологічний і гносеологічний, які не можна повністю відірвати один від одного. Якщо і існує точка перетину цих двох аспектів самої дійсності, то цією точкою є відображення.

Отже, здійснення відображення реальності у формі пізнавальної діяльності, що припускає наявність попереднього уявлення про майбутній результат цієї діяльності, забезпечує більшу об'єктивність і адекватність відображення в порівнянні з відображенням, що будуються як реактивний процес послідовної переробки результатів зовнішніх впливів на суб'єкта, що пізнає. Це положення отримує всебічне обґрунтування і підтвердження на матеріалі конкретно-психологічних даних і в той же час дозволяє сформулювати нові питання для психологічних досліджень.

«Специфіка людського способу існування полягає в мірі співвідношення самовизначення і визначення іншим». Домінування самовизначення у людини закріплено в змісті поняття «діяльність» і в повній мірі реалізовано в розумінні практичної діяльності. Необхідно тепер поширити його і на розуміння людського пізнання. Саме в цій галузі «ідеї діяльності занадто часто декларуються і ... дивним чином уживаються з ідеями пристосування, адаптації».

2. Основні функції пізнавальної сфери.

Знання, якими володіє кожна конкретна людина, отримані ним за допомогою процесів пізнавальної сфери. Пізнавальна сфера людини включає в себе систему психологічних процесів і властивостей, які забезпечують

людині отримання інформації (отримання знань) як про навколишній світ, так і про самого себе.

Однак джерела даних знань можуть бути різними. Людина може отримувати знання самотійно - в процесі дослідницької пізнавальної діяльності, а може просто засвоювати в процесі спеціально організованого навчання вже готову суму знань, вироблену людством в процесі його історичного розвитку.

Тому основними функціями пізнавальної сфери людини при отриманні знання є:

- Дослідницько-пізнавальна функція,
- Функція навчання.

Пізнавальна сфера не тільки забезпечує отримання знань, а й їх використання в різних формах активності людини.

Одержувані знання необхідні людині для правильного орієнтування в зовнішньому світі, забезпеченні адаптації в постійно мінливих умовах навколишнього середовища. Відомий швейцарський психолог Ж. Піаже в якості основної функції пізнавальної сфери людини, його інтелекту називає саме адаптаційну функцію. Він розглядає інтелект як механізму адаптації людини до зовнішнього середовища.

Так як людина, на відміну від тварини, не тільки пристосовується до зовнішнього середовища, а й перетворює її відповідно до власних потреб в процесі трудової діяльності, йому необхідно передбачити результати своїх дій, тому пізнавальна сфера людини забезпечує, грає також прогностичну функцію в продуктивній діяльності людини.

3. Структура пізнавальної сфери.

Отримання, систематизація та використання одержуваних людиною знань здійснюється за допомогою наступної системи психічних процесів, які так і називаються - пізнавальні процеси: відчуття, сприйняття, пам'ять, увага, мислення і уяву.

Відчуття, сприйняття, мислення служать нерозривними частинами єдиного процесу відображення дійсності. Чуттєве наочне пізнання предметів і явищ навколишнього світу є вихідне. Однак відчуваючи, сприймаючи, наочно уявляючи собі будь-який предмет, будь-яке явище, людина повинна якось аналізувати, узагальнювати, конкретизувати, іншими словами, мислити про те, що відбивається у відчуттях і сприйняттях.

Відчуття і сприйняття здійснюють чуттєве пізнання світу, так як дані процеси відображають особливості зовнішнього світу і внутрішнього стану організму людини тільки при безпосередньому впливі подразників на органи чуття. Саме робота органів почуттів є природною фізіологічною основою функціонування відчуття і сприйняття. Відмінність цих пізнавальних процесів полягає в характері відображеної інформації. Відчуття відображають окремі якості та властивості впливають подразників. Сприйняття дозволяє відображати цілісні предмети навколишнього світу, як джерела впливають подразників.

Мислення і уява здійснюють раціональне пізнання світу. Абстрагуючись що отримується за допомогою відчуття і сприйняття інформацію від її чуттєвого змісту, закріплюючи її в умовній мовної, знакової формі, ці процеси дозволяють вийти далеко за межі чуттєвого пізнання і мислити про такі явища навколишнього світу, які ніколи не можуть бути дані нам в чуттєвому відображенні (наприклад, нескінченність Всесвіту, швидкість світла, будова Сонячної системи, атома, молекули і ін.). Відображаючи істотні ознаки і відносини предметів навколишнього світу, процеси раціонального пізнання дозволяють розкривати закони і закономірності, за якими здійснюється дана взаємодія, за якими існує оточуючий нас світ і ми самі.

Вся інформація, все знання, одержувані людиною в процесі пізнання закріплюються, зберігаються в пам'яті людини. Саме пам'ять дозволяє перейти від чуттєвого пізнання до раціонального, так як вона зберігає образи (як продукт сприйняття) і відчуття (як продукт відчуття), і дозволяє осмислювати, систематизувати, аналізувати їх навіть при відсутності безпосереднього подразника.

І, нарешті, важливим складовим компонентом пізнавальної сфери людини є увага. Увага здійснює регулятивну функцію в пізнавальній сфері, забезпечуючи підвищення ефективності функціонування всієї пізнавальної сфери.

Структура пізнавальної сфери людини

Чуттєве пізнання	Відчуття	Відображення окремих якостей і властивостей впливають на органи почуттів подразників	Інформація представлена у вигляді відчуттів
	Сприймання	Відображення цілісних предметів і явищ навколишнього світу як джерел подразників, що безпосередньо впливають на органи почуттів.	Інформація представлена у вигляді образів предметів
Пам'ять - це сховище інформації, одержуваної в процесі чуттєвого і раціонального пізнання. Інформація закріплюється у вигляді мнемічних енграм.		Увага – регуляційної процес, що забезпечує підвищення ефективності функціонування процесів як чуттєвого, так і раціонального пізнання.	
Раціональне пізнання	Уява	Створення нових, не даних у сприйнятті, образів, уявлень на основі аналізу і синтезу чуттєвої інформації	Результат - уявлення

	<i>Мислення</i>	Відображення істотних відносин в предметному світі; виділення суттєвих ознак предметів, що детермінують їх взаємодію один з одним.	Результат – поняття, що описує предмет через систематизацію його істотних властивостей, або поняття, що відображає суть взаємодії предметів.

4. Основні властивості пізнавальних процесів.

Пізнавальні процеси виконують перш за все орієнтовну функцію. Така функція забезпечується основною властивістю пізнавальних процесів - предметністю. Тому охарактеризувати пізнавальний процес - значить охарактеризувати перш за все його предметний зміст.

Залежно від того, що відбивається, розрізняються 5 пізнавальних процесів: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уяву, увагу.

Властивості пізнавальних процесів:

1. Предметність. Ця найважливіша характеристика пізнавальних процесів відкривається в ставленні до зовнішнього світу. Образ психічного завжди віднесений до якогось предмету. Це в рівній мірі відноситься і до образів сприйняття і до продуктів мислення.

2. Друге найважливіше відношення пізнавальних процесів - ставлення до мозку. Уся психічна діяльність є результатом діяльності мозку. Логічно припустити, що кожен пізнавальний процес повинен мати свій мозковий орган. Однак локалізувати в окремих органах чутливі процеси не можна. Всі психічні процеси є функцією не анатомічно обумовлених ділянок нервової системи, а результатом функціональних органів.

3. Ставлення пізнавальних процесів до діяльності людини. Зрозуміти психічні процеси неможливо, якщо ми не врахуємо, що психіка - ланка діяльності. Пізнавальні процеси існують в діяльності і заради цієї діяльності. Психічні процеси мають подвійну детермінацію - з одного боку - мозок, з іншого - зовнішня діяльність. Зовнішня діяльність має соціальне походження. І з цієї точки зору психіки - явище соціальне, а з боку мозку - явище біологічне. Таким чином тут існує подвійна детермінація (обумовленість) психіки, вона - явище біосоціальна.

4. Ставлення пізнавальних процесів свідомості. Не всі в психіці відносяться до свідомості. Існує величезна область несвідомого. Положення

про те, що не всі ми усвідомленням, відноситься і до пізнавальним процесам. Ми далеко не завжди усвідомлюємо способи і сам перебіг пізнавальних процесів. Наприклад, ми думаємо, сам процес мислення нами не усвідомлюється, ми усвідомлюємо лише кінцевий результат розумової діяльності. А буває, що сам факт того, що ми думаємо, нами не усвідомлюється. І тоді ми говоримо про інтуїцію.

5. Ставлення пізнавальних процесів до особистості. Всі пізнавальні процеси відображають предмети і явища об'єктивного світу. Однак відображення це носить завжди суб'єктивний особистісний характер.

Інтелект (від лат. - Розум) часто ототожнюється з мисленням у визначенні: інтелект - це розумова здатність людини. Проте ще французький психолог Ж. Піаже розводив ці два поняття. Він пропонував трактувати інтелект як «психічну адаптацію до нових умов». За Піаже, «інтелект є станом рівноваги, до якого тяжіють всі послідовно розташовані адаптації сенсомоторного і когнітивного порядку так само, як і всі взаємодії організму з середовищем»². Одна з основних особливостей людського інтелекту полягає в тому, що не всяке зміст, що отримується із зовнішнього світу, може бути засвоєно, а лише те, яке хоча б приблизно відповідає внутрішнім структурам індивіда. Засвоєння (асиміляція) і пристосування (акомодація) знаходяться між собою в стані незбалансованого рівноваги, і діяльність людини спрямована до досягнення рівноваги між асиміляцією та акомодацією. Ще одним важливим показником інтелекту є його організованість, тобто подання інтелектуальної активності суб'єкта у вигляді деякої структури з виділенням у ній окремих елементів.

Піаже говорив про стадії розвитку інтелекту, інакше кажучи, про стадії розвитку деякої структурної схеми з різними виділяються в ній компонентами. Виділяються 4 стадії розвитку інтелекту. Перша, названа стадією сенсомоторного інтелекту, триває від 0 до 2 років. Друга - доопераціональна мислення - займає період від 2 до 7-8 років. Третю стадію становить період конкретних операцій - від 7-8 до 11-12 років. Останній, четвертий період розвитку інтелекту - це період формальних операцій, він починається від 12 років і розвивається протягом всього життя. Якщо на перших етапах розвитку інтелекту операції як би пов'язані з предметами, конкретні і часто недиференційований між собою, то в процесі оволодіння різними способами заміщення реальних об'єктів, позначення їх перш за все словесними знаками виникає можливість більш різноманітних зв'язків з дійсністю, інакше кажучи, виникає розвиненою інтелект, який забезпечує адаптацію людини до зовнішнього середовища. Стадії розвитку інтелекту прив'язані до певного віку, але навчання може прискорювати їх проходження, а за відсутності навчання з різних причин може бути затримка розвитку. Наприклад, в дослідженнях П.Я. Гальперіна було показано, що при цілеспрямованому навчанні формальні операції з'являються вже у старших дошкільників.

Якщо для Піаже інтелект - це загальний регулятор поведінки всіх рівнів, то для деяких інших дослідників (А. Біне, Л. Векслер) він - символ навченості людини і будь-якого іншого живої істоти всього нового.

Таким чином, в даний час існують як мінімум три трактування поняття інтелекту:

1. Біологічна трактування: «здатність свідомо пристосовуватися до нової ситуації».
2. Педагогічна трактування: «здатність до навчання, здатність до навчання».
3. Структурний підхід, сформульований А. Біне: інтелект як «здатність адаптації засобів до мети». З точки зору структурного підходу, інтелект - це сукупність тих чи інших здібностей³.

Сукупність пізнавальних процесів людини визначає її інтелект. «Інтелект - це глобальна здатність діяти розумно, раціонально мислити і добре справлятися з життєвими обставинами» (Векслер), тобто інтелект розглядається як здатність людини адаптуватися до навколишнього середовища.

Структура інтелекту

Яка структура інтелекту? Існують різні концепції, які намагалися відповісти на це питання. Так, на початку століття Спирмен (1904) виділив генеральний фактор інтелекту (фактор G) і фактор S, службовець показником специфічних здібностей. З точки зору Спірмена, кожна людина характеризується певним рівнем загального інтелекту, від якого залежить, як ця людина адаптується до навколишнього середовища. Крім того, у всіх людей є в різному ступені розвинені специфічні здібності, які проявляються у вирішенні конкретних завдань.

Терстоун за допомогою статистичних методів дослідив різні сторони загального інтелекту, які він назвав первинними розумовими потенціями. Він виділив сім таких потенцій:

1. лічильну здатність, тобто здатність оперувати числами і виконувати арифметичні дії;
2. вербальну (словесну) гнучкість, тобто легкість, з якою людина може пояснюватися, використовуючи найбільш відповідні слова;
3. вербальне сприйняття, тобто здатність розуміти усну та письмову мову;
4. просторову орієнтацію, або здатність уявляти собі різні предмети і форми в просторі;
5. пам'ять;
6. здатність до міркування;
7. швидкість сприйняття подібностей або відмінностей між предметами та зображеннями.

Американський психолог Дж. Гілфорд представляє інтелект як кубічну модель. Він виділив 120 факторів інтелекту, виходячи з того, для яких

розумових операцій вони потрібні, до яких результатів приводять ці операції і яка їх зміст (зміст може бути образним, символічним, семантичним, поведенчеським).

У Біне і Векслера інтелект - це однорівнева модель з двома блоками показників вербального і невербального (дієвого та образного) характеру.

На думку Кеттела (1967), у кожного з нас вже з народження є потенційний інтелект, який лежить в основі нашої здатності до мислення, абстрагування та розумом. Приблизно до 20 років цей інтелект досягає найбільшого розквіту.

Б.Г. Ананьєв розглядав інтелект як багаторівневу організацію пізнавальних сил, що охоплює процеси, стани і властивості особистості. У свою чергу, ця структура пов'язана з нейродинамічними, вегетативними і метаболічними характеристиками. Вони визначають міру інтелектуальної напруженості і ступінь її корисності або шкідливості для здоров'я людини. При такому підході інтелект розглядається як інтегральне утворення пізнавальних процесів і функцій, що супроводжується метаболічним забезпеченням. Високі показники за інтелектомпрогнозують успішність людини в будь-якому виді діяльності.

Підструктурами загального інтелекту є освіти невербального і вербального інтелекту. Вербальний інтелект показує особливості вербально-логічної форми загального інтелекту з переважною опорою на знання, які, у свою чергу, залежать від освіти, життєвого досвіду, культури, соціального середовища кожного окремого індивіда. Невербальний інтелект залежить не стільки від знань, скільки від умінь індивіда і його психофізіологічних особливостей, що відбиваються в сенсомоторних показниках. Загальна оцінка інтелекту здійснюється після підсумовування окремих показників успішності виконання кожного із завдань, причому отримана сума співвідноситься з віком випробуваного. Слід зазначити, що якщо в завданнях з визначення вербального інтелекту оцінюються здатність до логічного узагальнення, вміння робити висновки, самостійність і соціальна зрілість мислення, то в завданнях з визначення невербального інтелекту оцінюється розвиток інших психічних процесів і властивостей - уваги, сприйняття, зорово-моторної координації, швидкості формування навичок. У цілому інтелект постає як структура здібностей, серед яких розумові грають найважливішу роль, але не єдиною, оскільки дуже велике значення для загального інтелекту мають властивості уваги, пам'яті, сприйняття. Однак у сучасній психологічній літературі досить часто два поняття - інтелект і мислення - розглядаються як синонімічні, що викликає термінологічну плутанину.

Теорії інтелекту

Інтелект традиційно досліджувався в рамках двох основних напрямків: тестологіческого та експериментально-психологічного.

Розроблюються в рамках експериментально-психологічного напрямку теорії інтелекту орієнтувалися на виявлення механізмів інтелектуальної активності. Зупинимося лише на деяких з них.

В першу чергу слід виділити теорії, які відстоюють ідею генетичного пояснення інтелекту на основі врахування як закономірностей його онтогенетичного розвитку, пов'язаних з освоєнням систем логічних операцій (Ж. Піаже), так і впливу соціально-культурних факторів (Л. С. Виготський, М. Коул і С. Скрібнер та ін.)

Широке поширення в останні роки отримали неотестологічні теорії інтелекту Х. Айзенка, Е. Ханта і Р. Стернберга. Для теорій цього типу характерно визнання IQ-концепції інтелекту, проте експериментально-психологічного аналізу піддаються внутрішні когнітивні процеси, які стоять за IQ і дозволяють пояснити індивідуальні відмінності в тестовому виконанні. Так, Айзенк наполягає на тому, що базою та джерелом розвитку інтелекту є прояви «ментальної швидкості», які, у свою чергу, обумовлені біологічними особливостями нервової системи, відповідають за точність передачі нервових імпульсів. Тільки при такому типі пояснення, на його думку, проблема інтелекту буде виведена з «болота менталізма», і саме інтелект отримає докази реальності свого існування ⁴.

Хант є прихильником когнітивного кореляційного підходу, суть якого полягає в дослідженні того, як окремі елементарні пізнавальні функції (наприклад, швидкість переробки лексичної інформації) співвідносяться з успішністю виконання певного тесту.

Стернберг свої експериментальні розробки проводить в рамках когнітивного компонентного підходу, орієнтованого на ретельний аналіз основних компонентів процесу виконання будь-якого традиційного інтелектуального тесту (наприклад, тесту аналогій) для вирішення питання про те, як відмінності в ступені вираженості кожного компонента позначаються на підсумкових індивідуальних оцінках по цього ж тесту.

У радянській психології в рамках теорії діяльності О. К. Тихомирова та його співробітниками був запропонований свій варіант пояснення механізмів інтелектуальної активності, у якості яких розглядалися особистісні чинники, зокрема вивчався вплив на розгортання інтелектуального процесу мотивів, емоцій, визначення мети й т. д.

Перераховані вище експериментально-психологічні підходи є потужними теоретичними напрямками з надзвичайно багатою і філігранно розробленою емпіричною базою. Однак не можна не помітити, що для цих теорій характерною виявляється тенденція шукати пояснення природи інтелекту «поза» інтелекту за рахунок звернення до тих чи інших неінтелектуальних чинників. Так, генетичне пояснення Піаже обернулося логічним редуccionізмом. Айзенк прийшов до висновку, що інтелект слід пояснювати некогнітивних процесами. Хант і Стернберг тяжіють до уявлення про аналогічність елементарних інформаційних процесів, що лежать в основі інтелектуальних здібностей і характеризують роботу комп'ютера. Що

стосується ролі особистісних чинників, то теза про упередженості пізнавального відображення людини, безумовно, вірний.

Тим не менше, існують, мабуть, межі цієї упередженості, і задаються вони в першу чергу рівнем інтелектуальної зрілості особистості. У цьому якраз і полягає один з парадоксів психології інтелекту: на пізнавальну діяльність будь-якому її рівні (сприйняття, пам'яті, мислення і т. д.) дійсно впливають різноманітні особистісні фактори. Специфічна ж роль інтелекту полягає в тому, що інтелект «виробляє» такі суб'єктивні стани, які не залежать від характеристик суб'єкта, що пізнає і є умовою об'єктивації всіх аспектів його пізнавальної активності. У зв'язку з цим досить актуальним є висловлене свого часу Л. М. Веккер зауваження про те, що завдання психології зараз - показати не тільки те, якою мірою пізнавальний образ залежить від суб'єкта, а й те, якою мірою він від нього не залежить. Суб'єктивні стани, що не залежать від характеристик суб'єкта, що пізнає, - звучить дійсно парадоксально, але суть проблеми інтелекту, на його думку, саме в цьому.

Питання про природу інтелекту потребує принципового переформулювання. Відповідати потрібно не на питання: «Що таке інтелект?» (з подальшим перерахуванням його властивостей), а на питання: «Що являє собою інтелект як носій своїх властивостей?» У підсумку закономірним є звернення до аналізу структурної організації інтелекту, яка, в свою чергу, визначається особливостями складу і будови когнітивних психічних структур, що забезпечують специфічний тип репрезентації відбувається в індивідуальній свідомості і в кінцевому рахунку визначають емпірично констатуються інтелектуальні властивості.